

Kapitola 2.

Seznam slov: velmi krátké dějiny

Zvídavý člověk, jenž by se chtěl poučit o dnešních Spojených státech amerických, by se mohl rozhodnout, že si přečte *Websterův slovník*, jenž ve svém jedenáctém vydání z roku 2003 obsahuje podle Americké knihovnické asociace 165 000 položek a 225 000 výkladů. Slovník je vytvořen podle pečlivého systému abecedního řazení, jež zajišťuje každé položce její příslušné místo. Seznam slov pokračuje v souvislé řadě, používá jejich písemnou podobu jako vodítko a neponechává žádné místo pochybnostem o tom, kde by se jednotlivé položky měly nacházet. I když pojem „slovník“ nese s sebou konotace odbornosti a přesnosti, a přestože vydavatelé nevidí hranice počtu slovníků, které by mohly být vydávány – slovníků obecných nebo tematických; existuje například slovník piva – jen málokdo z nás by tomu zvídavému člověku poradil, aby takto postupoval. Protože význam slova je nepodstatný pro strukturu slovníku a hromadění vědomostí je nahodilé, ten, kdo by ho přečetl od první do poslední stránky, by si připadal jako pošetilec, jako autodidakt v románu Jeana Paula Sartra *Nevolnost*, jenž postupoval ve své knihovně tak, že četl knihy v abecedním pořadí, jednoho autora za druhým. Proto je lepší prozkoumávat jednotlivá témata podle jejich obsahu; vhodnější je shromažďovat prvky a řadit je do hierarchického systému, který je nezávislý na jejich psané podobě. Domníváme se, že takové členění je založeno na vědeckém výzkumu a je klíčové pro správné pochopení jakéhokoli předmětu. Považujeme je za smysluplné a poskytuje nám jedinou vhodnou cestu k porozumění světu, který nás obklopuje.

Samozřejmě, že od té doby, co Michel Foucault uveřejnil svoji knihu nazvanou *Slova a věci (Les mots et les choses)*, si stále více uvědomujeme, že vědecká třídění jsou zakořeněna v pomíjivých

rozpravách a že mohou existovat a existují i jiné systémy ukotvené v jiných diskurzích, jež mají ve svém kontextu stejnou platnost. Foucault svoji knihu uvedl proslulou citací z eseje Jorgeho Luise Borgese „Analytický jazyk Johna Wilkinse“, v níž je zaznamenána klasifikace živočichů podle jedné čínské encyklopedie: „Na jejích zapomenutých stránkách se zvířata dělí na: (a) patřící císaři, (b) balzamovaná, (c) ochočená, (d) selátka, (e) sirény, (f) bájná, (g) potulné psy, (h) zahrnutá v této klasifikaci, (i) mrs-kající sebou jako šílená, (j) nespočitatelná, (k) namalovaná velmi jemným štětcem z velbloudí srsti, (l) atd., (m) co právě rozbila džbán, (n) co z dálky vypadají jako mouchy.“ Zatímco však Foucault pokračoval ve výzkumu změn v evropském poznání, Borges se soustředil na jiné pojetí klasifikace, jež se vztahuje k jazyku. Wilkinsův analytický jazyk popsal následujícím způsobem: „Rozděлил veškerenstvo světa do čtyřiceti kategorií či rodů, členěných dále na ‚rozdíly‘, které se zase svým způsobem dále rozpadaly na druhy. Každému rodu přiřadil slabiku o dvou písmenech; každému rozdílu souhlásku; každému druhu samohlásku. Například: *de* značí živel; *deb* první ze živlů, oheň; *deba* část živlu ohně, plamen.“ I když přesně takto Babyloňané řád věcí neviděli, Borges nevědomě vysvětlil jejich pravidla, jak si pohrávat s psanou podobou slov, aby se přesně vymezil jejich význam.¹

Je pozoruhodné, že první díla babylonských učenců, a tedy nejstarší ve světových dějinách, byla díla lexikografická, to znamená, byly to seznamy slov. Říkám, že je to pozoruhodné, protože zvláštní povaha těchto spisů se zdá být opomíjena nejen badateli zabývajícími se světovými dějinami lexikografie, ale i těmi specialisty v oblasti věd o babylonských naukách, kteří se intenzivně věnovali studiu lexikálních seznamů. Žádná jiná starověká kultura nerozvíjela lexikografii v okamžiku, kdy počala psát, a v průběhu celého starověku byla lexikografická činnost mimo Babylonii mizivá. Starověké předovýchodní kultury v Sýrii, Anatólii a Íránu nerozvíjely lexikální texty nezávisle

¹ Borges 1975, 101–105. Česky viz Borges 2011, 145.

na Babylonii. V Egyptě, kde se písmo objevilo brzy po Babylonii, představovaly seznamy slov velmi řídký jev a byly sestavovány mnohem později, než došlo k vynálezu písma. Nejstarší nesporný případ pochází z devatenáctého století před naším letopočtem a nejdelší seznam pochází z konce druhého tisíciletí, kdy babylonská písemná kultura Egypt ovlivnila. Starověké Řecko rozvíjelo lexikografii pouze v helénistickém období a teprve koncem prvního století před naším letopočtem římský gramatik Marcus Verrius Flaccus shromáždil obrovský seznam (dnes špatně dochovaný) latinských slov s vysvětleními, jenž ovlivnil i pozdější lexikální dílo v dobách císařství. Sanskrtské slovníky obtížných slov ve Védách snad pocházejí z konce prvního tisíciletí před naším letopočtem. Soubory substantiv jsou pravděpodobně mnohem mladší. Amara (Sinha), autor nejúplnější takové sbírky zvané *Amarakoša*, jež shromáždila témata jako nebesa, čas, jazyk a podsvětí, prý žil ve čtvrtém století našeho letopočtu. V Číně, jejíž písemný systém sdílí základní charakteristické rysy se systémem babylonským, je první seznam slov, již neexistující *Er-ja*, datován do třetího století před naším letopočtem nebo krátce poté.

Všechna tato díla byla sbírkami glos, jež měly vysvětlovat obtížné pasáže ve vysoce ceněných textech. Neusilovaly o shromáždění celého slovníku těchto jazyků. Islámský Blízký východ může být tou nejranější kulturou po kultuře babylonské, která se lexikografií zabývala plně. Arabský výraz pro ni, *kāmūs*, s sebou nese představu úplnosti. Již v osmém století našeho letopočtu filolog al-Chalíl ibn Ahmad sepsal *Kitāb al-ʿajn*, „Knihu písmene ʿajn“, v níž použil za základ uspořádání fonetická pravidla.² Slovníky, jež se snažily o úplný soupis jazykového materiálu, se vyvinuly jako univerzální nástroj teprve v moderní době: Slovník anglického jazyka (*A Dictionary of the English Language*) Samuela Johnsona v roce 1755, Americký slovník anglického jazyka (*An American Dictionary of the English Language*) Noaha Webstera

² K celkovému přehledu o dějinách lexikografie viz Boisson et al. 1991 a Schaefer 1996. Pro *Er-ja* viz Coblin 1993 a pro *Kitāb al-ʿajn* viz Haywood 1978.

v roce 1828, Německý slovník (*Deutsches Wörterbuch*) bratří Grimmů začal vycházet v roce 1838 a tak dále. Tato velká díla měla své předchůdce, byly to však pouze první pokusy o vyčerpávající popis evropských jazyků. Nejstarší dochovaný seznam slov z Babylonie pravděpodobně nebyl kompletním inventářem všech slov používaných v tehdejších spisech, ale nejstarší lexikální sbírky z počátku druhého tisíciletí před naším letopočtem byly jistě obrovské a zřejmě se snažily zaznamenat každé existující slovo sumerského jazyka. Nikdo se nepokusil spočítat množství dochovaných záznamů ve všech okamžicích dějin existence tohoto souboru. Pohybují se jistě v rozmezí desítek tisíc, od jednoduchých a obecných slov, jako například „voda“, k neobvyklým slovům složeným, jako například ki-ta-ĝeštu-ĝu, „dolní část mého ucha“.³ Kompilátoři podobných seznamů vymýšleli dokonce umělá slova, jež se neobjevovala nikde jinde mimo rámec tohoto typu textů a neměla vůbec žádný praktický význam. Jejich tvorba určuje vztah Babyloňanů k psanému jazyku a skutečnosti.

Středem pozornosti lexikálních textů byl sumerský slovník, slova jazyka, jenž byl jako první v Babylonii zaznamenán písmem a jenž tvořil základ klínového písma. Sumerština byla aglutinačním jazykem. Jednou z jeho typických charakteristik bylo to, že zachovával celistvost lexikální slovní jednotky, ať byla její funkce ve větě jakákoli, a že modifikoval význam přidáváním prvků k základním výrazům. Na rozdíl od sumerštiny semitské jazyky, jako akkadština, mění pro tyto účely kořen a jeho vokalizaci. S vynálezem písma dostal každý základní výraz svoji jasně odlišenou vizuální podobu, sumerský slovní znak (logogram). Protože forma znaků byla založena na konvenci, všichni čtenáři a pisatelé museli být seznámeni s jejich významem a zvukovou podobou. Lexikální seznamy zaznamenávaly přijatou normu. Když semitští mluvčí akkadštiny a jiní převzali sumerské klínové písmo, pokračovali v zapisování mnohých výrazů sumerskými logogramy a po určité době jejich lexikální

³ Landsberger – Civil 1967, 68 řádek 18.

seznamy byly obohacovány o překlady ze sumerštiny do jejich mateřského jazyka. I když sumerština jako mluvený jazyk vymřela v období mezi léty 2000 až 1600 před naším letopočtem (badatelé se na přesném datu neshodují), byly v ní stále skládány nové texty až do helénistického období. A písaři učených a literárních textů v akkadském jazyce používali po polovině druhého tisíciletí z důvodů, které objasníme ve třetí kapitole, stále více sumerských logogramů. Autoři a čtenáři potřebovali vodítka k významu sumerských slov a lexikální seznamy jim je poskytovaly.

Žánr lexikálních textů byl nesmírně flexibilní a měl téměř nekonečnou schopnost se rozrůstat. Seznamy byly během dějin rozšiřovány, zásadně přepracovávány a znovu vytvářeny. Slova byla seskupována všemi možnými způsoby – podíváme se na to podrobněji v následující kapitole – většinou na základě sumerštiny, ale někdy i akkadštiny. Existují tisíce rukopisů. Kdykoli a kdekoli se na starověkém Předním východě objevilo babylonské písmo, objevil se tam i lexikální materiál. Fyzická podoba lexikálních rukopisů vykazuje velkou rozmanitost, což naznačuje, jak se domnívám, že nemůžeme nahlížet jejich užívání pouze z jednoho hlediska. Nejpočetnější jsou krátké výňatky používané ve školách. Žáci, kteří se učili psát, opisovali vždy několik řádků buď na čokkovité tabulky – typický školní výtvar – nebo na větší obdélníkové tabulky, jež obsahovaly (nebo také nemusely obsahovat) učitelův vzor. Nejevidentnějším příkladem učební pomůcky je typ tabulky, jež obsahuje úhledně napsaný příklad vlevo, zatímco žákova kopie se nachází vpravo. Lexikálním textům se žáci ve školách učili velmi záhy. Na počátku druhého tisíciletí nippurští žáci začínali s výukou jednoduchých znaků – jako například tu-ta-ti – jež byly následovány stále obtížnějšími lexikálními seznamy, aby se později věnovali literárním dílům a matematice. Základem výchovy bylo opakování a žáci opisovali výukové pasáže stále znovu a znovu.⁴

⁴ K výuce v raném druhém tisíciletí viz Tinney 1998 a Veldhuis 1997, 12–83, k výuce v prvním tisíciletí viz Gesche 2000 a Veldhuis 2013.

Vedle těchto školních cvičení existovaly verze lexikálních seznamů, které obsahovaly jejich rozsáhlé výňatky nebo úplné texty; těch bylo méně, ale byly mnohem propracovanější. Představují dovednost babylonské lexikografie v její nejdokonalejší podobě. Rukopisy často nejsou jen obyčejnými tabulkami, ale pečlivě tvarované a popsané předměty, jejichž fyzický vzhled prozrazuje i jejich význam. Obsahují mnoho sloupců textu (obvykle dvanáct nebo ještě více) a zaznamenávají v jednom rukopise stovky položek. Rukopisy nezahrnují pouze tabulky o dvou stranách, ale také čtyř-, šesti- a víceboké hranoly a válce. Byly to svým způsobem monumentální památky, něco, co bychom neměli považovat za nedůležité. I dnes monumentalita slovníku, jako je například *Oxfordský slovník angličtiny*, přispívá k jeho vážnosti. Čtenáři kompaktního *Oxfordského slovníku angličtiny* ho prohlížejí pomocí zvětšovacího skla, které je přiloženo k dvoudílné sadě, aby si mohli přečíst všechny podrobnosti. Sezení před lexikálním hranolem se šestnácti sloupci drobného písma bylo ještě únavnější.

V posledních letech badatelé v oblasti lexikálních textů začali zdůrazňovat vzdělávací povahu žánru a prohlašují, i když je to udivující, že i propracované hranoly byly žákovskými cvičeními. Tvrdí, že některé z nich obsahují příliš mnoho chyb na to, aby mohly sloužit jako příručky, a že byly tedy s největší pravděpodobností díly pokročilých žáků. Tento závěr se mi zdá být nepřijatelný. Argument je především založen na materiálech z počátku druhého tisíciletí, ale hranoly, válce a velké vícesloupcové tabulky z prvního tisíciletí, jež pocházejí z knihoven, jako byla ta Aššurbanipalova v Ninive, zcela jistě příručkami byly. Ale i ve starších obdobích byla hodnota lexikálních rukopisů jako předmětu pravidelně zdůrazňována. Již mezi nejstaršími nálezy z konce čtvrtého tisíciletí některé tabulky obsahovaly kolofon, který je spojoval s nejvyššími představiteli města Uruku, a během třetího a na počátku druhého tisíciletí se objevují krásně vypracované a popsané válce a hranoly. Okolo roku 2300 správce Girsu jménem Lugalušumgal podepsal svoje dílo na jedné straně šestibokého hranolu a označil se za písaře. Nebyl to žádný žák,

jenž by se podroboval zkoušce. I když skutečně existují hranoly, jejichž nápisy jsou špatně vyvedeny a obsahují základní chyby, neznamená to, že všechny tyto předměty byly stejně neumělé a že je nevytvořili nebo do nich nenahlíželi učení písaři.⁵ Zásady zpracování lexikálních položek, o nichž budu mluvit v následující kapitole, zahrnovaly i zřetel ke grafickému vzhledu klínopisných znaků. Zatímco lze tvrdit, že zkušení učitelé memorovali celé seznamy a nepotřebovali žádné příručky, zdá se, že ti, kdo sestavovali grafické posloupnosti znaků, je při psaní potřebovali. Domnívám se, že písaři tvrdě pracovali, aby sestavili lexikální seznamy pro učence, dříve než se začaly používat ve školách jako cvičení. Podobně studentská vydání *Krále Leara* pravděpodobně tvoří většinu dochovaných kopií této hry z Británie je-denadvacátého století, to však nedělá z tragédie školní cvičení.

Babylonský soubor lexikálních textů byl obrovský, nesmírně složitý a jeho dějiny procházejí tisíciletími. Ti, kdo ho v moderní době studují, mají před sebou velmi náročný úkol; práce na něm započala již v devatenáctém století. Lexikální rukopisy patřily k prvním klínopisným tabulkám, jež byly zveřejněny, a rozluštění sumerštiny záviselo zcela na údajích, které tyto tabulky poskytly. Výzkum lexikálních seznamů si vytvořil svůj vlastní žargon a postupy, jež jsou pro nezasevěnce nesrozumitelné. Používá řadu označení, jako například S^a, Vok. S^a a ĤAR-ra = *ħubullu* (často aktualizováno jako Ura = *ħubullu*), označuje etapy ve vývoji sbírek výrazy, jako například „Proto-“ nebo „Ur-“, „předchůdce“, „kanonická“ nebo „standardní“ a používá vědeckou terminologii, která se časem měnila. Praxi tohoto oboru rozumí plně jen specialista.

Cíle studia lexikálního materiálu se rovněž vyvíjely. Během dvacátého století a i dnes se badatelé z Chicagské univerzity

⁵ Veldhius (1997, 28–31) zdůrazňuje školní kontext většiny lexikálních rukopisů. Waetzold (1986, no. 3) uvádí příklad špatně popsaného hranolu. K uruckému kolofonu viz Glassner 2010, 404 a k Lugalšumgalově hranolu viz Schileico 1914/15. Ten tvořil pár s nepodepsaným hranolem, viz Lambert 1988. Delnero (2013, 146) nyní prohlašuje, že hranoly byly votivní oběti spíše než učební nástroje.

pokoušeli zrekonstruovat verze lexikálních sbírek, které by byly pokud možno co nejúplnější, slučováním informací ze všech dochovaných rukopisů.⁶ Výsledné svazky, zatím sedmnáct a jeden dodatkový, poskytují „ideální podobu“ každé sbírky, a to tím způsobem, že dávají dohromady každý obnovený řádek a tvoří rekonstrukce, které spojují rukopisy, jež mohou být od sebe vzdáleny stovky let. Kompilace vypadají jako směrodatné verze, jež existovaly v minulosti a nyní jsou ztraceny a s nimiž by mohly být srovnávány dochované rukopisy; jsou to však moderní fikce. Není překvapením, že skutečné rukopisy téměř vždy vykazují neshody, jako kdyby starověcí písaři dělali chyby. Pro toho, kdo chce zjistit, jaké lexikální texty se vyskytovaly v určitém časovém okamžiku, je velmi frustrující, že v těchto svazcích není většinou uvedeno datování rukopisů, a to ani v širokých časových rámcích, jež obor asyriologie používá, jako novoasyrské, novobabylonské, pozdně babylonské a tak podobně. Stávající internetový projekt na Kalifornské univerzitě v Berkeley pokračuje v oddělených rekonstrukcích a obnovuje jednotlivé rukopisy. Zatím publikovaná práce pokrývá jen malou část dostupné dokumentace a i tento projekt používá široké datování, jako například „první tisíciletí“. Až bude dokončen, může však poskytnout nezbytné podklady pro napsání dějin mezopotamské lexikografie.⁷

Složitost celého materiálu ztěžuje možnost ocenění lexikografického díla, které Babyloňané vytvořili; není možné ani předložit jeho jednoduchý přehled, jenž by vše dobře vystihl.⁸ V této kapi-

⁶ V roce 1937 začal toto dílo publikovat (rodák z Frýdku-Místku) Benno Landsberger ve sbírce nazvané *Materialien zum sumerischen Lexikon: Vokabulare und Formularbücher*. Ke sbírce přispělo mnoho dalších badatelů.

⁷ *Digital Corpus of Cuneiform Lexical Texts* (Digitální korpus klínopisných lexikálních textů, <http://oracc.museum.upenn.edu/dcclt/>). Vynikající kniha vedoucího badatele tohoto projektu o dějinách klínopisné lexikální tradice (Veldhuis 2014b) vyšla, bohužel, až poté, co moje kniha byla odevzdána do tisku. Čtenář tam najde mnohem více informací o detailech, které ve svých krátkých dějinách jen zmiňuji.

⁸ Nejlepší přehled poskytuje Cavigneaux (1980–83), jenž obsahuje i mnoho podrobností. Přístupnější je Cavigneaux (1989) a Civil (1995), zatímco Civil (1975),

tole se budu zabývat lexikálním materiálem v dějinách Předního východu krátce a výběrově, ale s dostatečným důrazem na detaily, abych dokázal vyjádřit složitosti vývoje celého žánru. Přehled chce poskytnout základnu pro zacílení další kapitoly na odhalení zásad této činnosti, na to, jak se lexikografie vyvinula a jak spolupracovala s jinými druhy písemnictví. Mám v úmyslu především ukázat, že babylonská lexikografie byla vědeckou činností zaměřenou na podporu pochopení světa. Její provozovatelé skutečnost strukturovali. Nesepisovali pouhý slovník, ale usilovali o objasnění vztahů mezi skutečnostmi, jež slova označovala.

Lexikální seznam byl součástí babylonské učenosti od konce čtvrtého tisíciletí před naším letopočtem, kdy klínové písmo vzniklo, do prvních století našeho letopočtu, kdy se přestalo používat. Rukopisy obsahující lexikální části byly nalezeny téměř při všech archeologických vykopávkách v Babylonii a Asýrii, stejně tak jako na jiných početných lokalitách po celém Předním východě. Jsou typickými známkami babylonské písemné kultury. Když se objeví, víme, že někdo tam zvládal základy babylonského klínopisu a držel v ruce klíč, jímž by odemkl rozsáhlý soubor spisů založených na tomto písmu. Někteří lidé, kteří přišli do styku s lexikálními seznamy, mohli být chabými znalci písma a jen zřídka byli skutečnými odborníky ve všech stránkách babylonského vědění, ale i tak se odlišovali od nevzdělané většiny obyvatelstva, když do nich nahlíželi.

NĚCO JAKO DĚJINY

První písmo ve světových dějinách se objevilo koncem čtvrtého tisíciletí v Uruku, prvním skutečném městě v dějinách, jež se

i když poněkud zastaralý, stále stojí za přečtení. Tyto články nepředkládají skutečné dějiny žánru, ale soustřeďují se na popis lexikálních sbírek, jež dělí na seznamy znaků, tematické seznamy, seznamy synonym a tak podobně. Taylor (2007) nabízí velmi krátký, ale užitečný historický přehled.